

Balázs Mihály–Keserű Gizella

KÉT ELFELEJTETT RÉGI LEVÉL

(Medgyesi Pál 1638-ban)

Bár már Beke Antal¹ kivonatokat közölt az alábbi levelekből, Szentiványi Róbert pedig – igaz meglehetősen rejtőzködő címmel² és a jegyzetek teljes mellőzésével – teljes terjedelmükben közzétette szövegüket, a későbbiekben magának Szentiványinak egy újabb közleménye³ alapján csupán az RMNY-csoport munkatársai hasznosították a bennük foglaltakat, amikor az 1637–1638-ban Lőcsén és Bártfán megjelent kalendáriumok kérdését tisztázták. Egyáltalán nem hivatkoznak szövegre ugyanakkor a Medgyesi életútjával foglalkozó írások vagy a 17. századi felekezeti viszonyokat érintő tanulmányok. A legbeszédesebbnek talán azt tarthatjuk, hogy a filológiai leginkább megmunkáltak közül is csupán a Beke-felé regesztrumról tud Esze Tamás korszakos jelentőségű tanulmánya,⁴ a Medgyesi-életút korai szakaszáról is sok új dokumentumot megszólaltató Herepei-dolgozat⁵ pedig egyáltalán nem is említi. Rövid tanulmányunkban, illetőleg a levelekhez fűzött jegyzetekben a teljességre egyelőre nem törekedve próbáljuk meg kidomborítani e levelek fontosságát.⁶

Mint gyors átfutásukból is kiderülhet, a két dokumentumot nem véletlenül őrzi egymás mellett a gyulafehérvári káptalannak a Batthyáneumban található levéltára,⁷ hiszen az első, Medgyesi 1638. szeptember 21-én kelt írása a másodiknak afféle kísérőleveleként érkezett a fejedelemhez. Ez utóbbi megfogalmazója az a Serédi János, akiről jó néhány adatot sikerült összegyűjtenie Zoványi lexikonának⁸ is. Az itt leírtak szerint már peregrinációja előtt rektor volt Bártfán, 1624–

¹ BEKE Antal, *A gyulafehérvári káptalan levéltára Gyulafehérvárott*, Történelmi Tár, 1895, 428.

² SZENTIVÁNYI Róbert, *Két régi levél*, Közművelődés, 1911, 32, 5–6.

³ SZENTIVÁNYI Róbert, *Az 1638-iki bártfai kalendárium*, Erdélyi Múzeum, VII(1912), 193.

⁴ ESZE Tamás, *A Magyar Praxis Pietatis*, Könyv és Könyvtár, 1963, 62.

⁵ HERPEI János, *Adatok Medgyesi Pál életéhez*, in Uő, *Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*, szerk. KESERŰ Bálint, Budapest–Szeged, 1965, 367–400. (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 1.)

⁶ A fentiekben elmondottak alapján ugyanakkor indokoltnak láttuk, hogy itt a levelek átirrt szövegét közöljük, a latin részletek magyar fordítása szögletes zárójelben szerepel.

⁷ Gyulafehérvári Batthyáneum Káptalan levéltára VIII.1548, 1549.

⁸ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, Budapest, 1977, 540.

1626 között Wittenbergben tanult és Balthasar Meisnernél⁹ disputált, hazatérése után előbb Nagysároson, majd Eperjesen lett az iskola rektora, 1638-tól 1656 után bekövetkezett haláláig pedig különböző városi hivatalokat töltött be. Zoványi megemlíti még, hogy üdvözlő verset írt Madarász Mártonnak Balthasar Meisner fordításaként megjelentetett, evangélikus postillákat és elmélkedéseket tartalmazó kötetéhez, s az RMNY ezenkívül regisztrálja azt is, hogy az 1645-ben napvilágot látott löcsei énekeskönyvben olvasható a *Jézus a keresztfán függvén* kezdetű, németből fordított éneke is.¹⁰

Mivel Medgyesihez fűződő kapcsolataira még visszatérünk, talán ennyi elegendő a szereplők bemutatásából, s rátérhetünk a tanulságok sorra vételére. Az első a *Praxis pietatis* fordításán már túllévő Medgyesinek a több szempontból döntő 1638-as esztendő egyházpolitikai küzdelmeiben játszott szerepére vonatkozik, amiről nagyon különböző vélemények olvashatók a szakirodalomban, még akkor is, ha Makkai Lászlónak nyilvánvalóan ideologikus és roppant leegyszerűsítő megfogalmazásaitól eltekintünk.¹¹ A vélemények kavalkádjának aprólékos felidézése helyett¹² azt az egy mozzanatot hangsúlyoznánk, hogy a Medgyesivel foglalkozó írásokból mintha teljességgel hiányozna 1638 két nagyon fontos eseményének, Tolnai Dali Jánosék fellépésének és a dési komplanációnak az együttes szemlélete. Még a legárnyaltabban közelítő Nagy Gézánál¹³ is az események egymás mellett kezelése dominál, Medgyesi sorainak pedig éppen az a legfontosabb újdonsága, hogy a puritánok ellenében először fellépő debreceni zsinat előestéjén a városban tartózkodva kijelenti: pusztán emiatt nem jött volna át Váradról az összejövetel helyszínére, s hogy meg sem várja annak kezdetét. Ez akkor is roppant informatív, ha a fejedelemnek szóló sorok között taktikai megfontolásokat is joggal keresünk, hiszen Miskolczi Csulyak István ez év novemberében a

⁹ Éppen Meisner (1587–1626) pályájának csúcán. Az orthodoxia oszlopa már 1619-ben publikálta legfontosabb, szocinianizmust cáfoló művét (*Brevis consideratio theologiae photiniana*). Thurzó nádorral és körével való kapcsolatairól, Pázmány Kalauzának Balduin-befejezte cáfolatáról ld. *A Thurzó család és a wittenbergi egyetem*, sajtó alá rendezte DOMÁNYHÁZI Edit, FONT Zsuzsanna, KESERŰ Gizella, LATZKOVITS Miklós, Szeged, 1989 (Fontes Rerum Scholasticarum I.) vonatkozó leveleit, jegyzeteit.

¹⁰ RMNY 1894, 2532(2). A 17. században született gyülekezeti énekek legsikerültebbjei közt tartja számon HUBERT Gabriella, *Kánonképzés a gyülekezeti énekköltészetben* című tanulmánya, in *A magyar irodalom története*, I. *A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Budapest, 2007, 387. *Krisztus halál fogságába* című verse mellett az 1629–37 között megjelent közös protestáns énekeskönyv lehetséges szerkesztősége is fölmerült, ld. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Budapest, 2004, 15, 302 stb. (Historia Litteraria)

¹¹ MAKKAI László, *A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen*, Budapest, 1952, 64.

¹² A szakirodalomról tárgyszerű áttekintés: LUFFY Katalin, *Medgyesi Pál és a magyar puritanizmus. Historiográfia a kezdetektől az 1980-as évekig*, in *Medgyesi Pál redivivus. Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás és GYÖRI L. János, Debrecen, 2008, 15–31.

¹³ NAGY Géza, *A református egyház története (1608–1715)*, I., Máriabesnyő–Gödöllő, 2008, 152–153.

fejedelemhez írott leveléből ki is derül, hogy végül jelen volt a zsinaton.¹⁴ Egyáltalán nem kizárt persze, hogy a lényegét ez alkalommal is Zoványi ragadta meg, amikor így ír a zsinatról és résztvevőiről: „Ott volt köztük Medgyesi Pál is, aki ez alkalommal még aligha kelt védelmökre Tolnaiéknak, hiszen maga sem tudhatta, mint ahogy nem tudta a többi zsinati atya sem, hogy mi a céljok, mi a tervük a megszabolázandóknak.”¹⁵

Annál bizonyosabbnak látszik ugyanakkor, hogy a szombatosság tekintetében megszépíti a helyzetet Nagy Géza, amikor arról ír, hogy a Váradról Gelei sürgetésére Gyulafehérvárra behívott Medgyesi udvari lelkészként „részt vesz ugyan a bebörtönzött szombatosok lelki gondozásában, de anélkül, hogy az erőszakos térítésnek e sajátos módszerét helyeselné.”¹⁶

Ilyen mozzanatok keresve talán gondolhatunk valamiféle sajnálatra, amikor a Váradra hurcolt, s ott börtönben sínylődő székelyföldi szombatosokat szegénynek nevezi, de a szórend inkább anyagi helyzetükre, fizikai állapotukra vonatkoztatja e jelzöt. Bárhogy van is, a levél folytatásában leírt dajkálkodás bizony semmiben sem tér el a más helyütt alkalmazott, s Nagy Géza által sajátosnak nevezett módszerektől, s az elszánt térítő szándékról tanúskodik a fáradhatatlanul végzett buzgólkodást emlegető, s a várbeli prédikátor kevésbé hatékony munkálkodását lesajnáló dicsekvés a maga sikerével. Mindez élesebb megvilágításba helyezi azokat a forrásokat, amelyekből már eddig is kiolvashatók voltak a térítési eltökéltség jelei, s amelyek ki is egészítik a levél állításait. A Medgyesitől oly sokat merítő Szalárdi, miután elmondta, hogy százas vagy százötvenes csoportokban vitték a megszentenciázottakat különböző helyekre, a Váradra kerültekről a nap pontos megjelölésével a következőket írja: „Azmint azon esztendőben die 24. Septembris Medgyesi Pál, akkor már fejedelem udvari prédikátora, azelőtt ugyan váradi prédikátor, harmincötet keresztelt vala meg benne.”¹⁷

Talán nem fölösleges itt azt is emlékeztetbe idéznünk, hogy Geleji püspök Dés előtt sokat panaszkodik leveleiben megromlott egészségére és túlterheltségére, s így bizony olvastukkor még az is fölmerülhet, hogy nem Medgyesi volt-e a dési „intézkedéscsomag” legfőbb motorja. A dési határozatok végrehajtása számtalan újabb feladatot rótt a kálvinista lelkészekre, s ezt is enyhítenie kellett a tanulmányait csak hat éve befejezett, a püspöknél jóval fiatalabb, Nagyváradon szolgáló Medgyesi udvari prédikátorra történő kinevezésének.¹⁸ A Serédi levelé-

¹⁴ Idézi: ZOVÁNYI Jenő, *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*, Budapest, 1911, 34.

¹⁵ ZOVÁNYI, *i. m.*, 34.

¹⁶ NAGY Géza, *i. m.*, I, 152.

¹⁷ SZALÁRDI János, *Siralmas magyar krónika*, kiad. SZAKÁLY Ferenc, Budapest, 1980, 193. (Bibliotheca historica)

¹⁸ Ez a lehetőség már korábban is fölmerült a szakirodalomban, de jóval korábbi időpontra, 1635-re vonatkoztatva. Ezt joggal cáfolta HERPEI (*i. m.*, 377–378.), ám kevésbé tűnik meggyőzőnek álláspontja 1638-ra, hiszen az aligha volt akadály, hogy júliusban még csak negyedéve volt udvari prédikátor. E felfogás háttere az az elképzelés, hogy a puritánus Medgyesi „dogmáktól mentes felfogású” volt. Erra az alábbiakban még visszatérünk.

ben foglaltak mindenesetre összhangban vannak Herepeinek azzal az adatával,¹⁹ hogy a kolozsvári számadáskönyvek szerint már 1638 máciusában Gyulafehérvárra ment, hiszen az eperjesi levélíró sajnálatosnak tartja, hogy Váradról távozta óta hosszabb ideje nem kapott hírt egykori tanítványáról, és örvendezik a mostanában vett életjelnek. Ebben az összefüggésben persze azt is beszédesnek tartjuk, hogy láthatóan igenli az antitrinitáriusokról a legtájékozottabb wittenbergi professzoroktól és -ből merítő, s rendkívül határozottan nyilatkozó Serédi levelének a szentháromság-tagadókra vonatkozó részleteit is. Gyanítható persze, hogy a felvidéki evangélikusok támogatása volt ezekben a sorokban a legbecesebb, hiszen nem valószínű, hogy ne lett volna tisztában azzal, hogy a Serédi-level dogmatikai fejtegetései egyáltalán nem jelentettek újdonságot Gyulafehérvárott. Hogy csak a legfontosabb mozzanatot említsük: az általa felsorolt szerzők és művek közül a legteljesebről, Johann Volkel *De vera religione* című munkájáról, amelyet Johann Crell *De Deo et eius attributis* című értekezése vezetett be, már 1635-ben elkészült itt Alsted cáfolóirata, amelynek kiadása csak a nyomdai nehézségek miatt halasztódott 1641-re.²⁰ Az mindenesetre érdekes, hogy a Beke Dániel unitárius püspök által kényszerűen megfogalmazott hitvallással indítja gondolatmenetét, amit talán Medgyesitől sem függetlenül ismer, s jól értesültségre vall, hogy tud egy nagyon friss eseményről, a lengyelországi antitrinitáriusok híres rakówi iskolájának bezárásáról.²¹ A Dávid Ferencet ilyen összefüggésben említő fejtegetés, amely nem is látszik tudni arról, hogy ő és követői a megidézett szociniánus szerzők álláspontjánál jóval radikálisabb nézeteket vallottak, akár tájékozatlanságból, akár taktikai megfontolásokból, de azok megerősítéseként hathatott Erdélyben, akik szerint nem szükséges a finom különbségek hüvelyezése, hiszen a szentháromság-tagadók egyöntetűen elítélendők.

Medgyesi részletes reflexiókat persze nem közöl, ám a szombatosokhoz, illetőleg az unitáriusokhoz fűződő, általunk ecsetelt viszonyulás egyáltalán nem lenne meglepő. A kora újkori heterodox mozgalmak történetéből példák sorozatát lehetne idézni arra, hogy az egyes felekezetek keretében jelentkező kegyességet építő megújulási törekvésekben korántsem keletkezik automatikusan szimpátia egy másik felekezet kitalálójára vagy elítélőjei iránt. Éppen ellenkezőleg, az ilyen törekvések bajnokai a legtöbb esetben egy friss és elhasználatlan igazság letéteményeseiként fellépve úgy gondolják, hogy őszintébb és el nem koptatott kegyességükkel arra is alkalmasabbak a begyepesedett ortodoxoknál, hogy hatékonyan küzdjenek meg a másutt jelentkező elfogadhatatlan dogmatikai nézetekkel, sőt nem egy esetben éppen ezzel a képesességükkel indokolják létüket. Természetesen nem azt állítjuk, hogy Medgyesi szövegeiben kitapintható egy ilyen részlete-

¹⁹ HEREPEI, *i. m.*, 373

²⁰ RMNY 1877. Itt V. Ecsedy Judit eredményei alapján a megjelenés körülményeinek tisztázása mellett tájékoztatást kapunk a Bisterfeld által megfogalmazott további vitairatról is.

²¹ A szejm katolikus többségű szenátusa mondvacsinált ürüggyel bezáratta a nem csupán antitrinitárius diákokat vonzó akadémiát, amely Rakówtól a lengyel Athénként Dél-Lengyelország egyik szellemi központjává tette. Elrendelték a nyomda megsemmisítését is.

sen kidolgozott argumentáció, de azt igen, hogy ezt a szempontot érdemes figyelembe venni megnyilatkozásai értelmezésekor. Ezt még akkor is érdemes megtennünk, ha esetünkben unitáriusokról van szó, azaz olyan csoportosulásról, amelyet a nagy európai felekezetek mindegyike kirekesztett a corpus christianorumból, s folyamatosan erre kaptak ösztönzést Nyugatról az erdélyi reformátusok is.

Mivel a további kérdéskörökben levélíróinktól inkább frappáns, szentenciózus véleményeket olvashatunk, mintsem részletesebb gondolatmeneteket, ezek értelmezését a jegyzetekben próbáljuk elősegíteni. Ugyanakkor föltétlenül kiemelésre méltó, hogy a felvidéki evangélikusoknak ez a nem jelentéktelen, széleskörű kapcsolatrendszerrel rendelkező s jól informált képviselője a nyilvánvaló mindennapos együttműködésről tanúskodva a legnagyobb természetességgel adja elő közös ügyként a felvidéki vallási viszonyokra vonatkozó megállapításait. Az együttműködés jegyében még arra is jogot formál, hogy egykori tanítványán keresztül figyelmeztesse a gyulafehérváriakat egy súlyosnak vélt dogmatikai bakirra: a katolikusoknak tett engedményben gyanúsnak vélt helyet keres ki Keresztúri Pálnak a fejedelmi ifjakat megszólaltató híres művéből. Kimódolt okoskodását olvasva azonban mi meg talán arra gyanakodhatunk, hogy valójában a rendíthetetlen hithűség kinyilvánításáról van szó, annak látványos kinyilvánításáról, hogy evangélikus létére egy cseppnyi engedményt sem hajlandó tenni a katolikusoknak, sőt hitbeli szövetségeseit is igyekszik megóvni tőlük.

*

1. Medgyesi Pál I. Rákóczi Györgynek, Debrecen, 1638. szeptember 21.

Illustrissime ac celsissime Princeps et Domine, Domine mihi clementissime, fidelium meorum servitiorum praemissa.

Az úr isten Nagyságodat asszonyunkkal ő nagyságával és az urakkal kívánatos jó egészséggel minden kívánságos jókkal áldja.

Kegyelmes Uram, akarám Nagyságodnak néminemű dolgainkat alázatossan jelenteni. Az váradi sidózó szegény székelyeket én felette nagy tudatlanságba találtam, azokkal senki nem dajkálkodott, hanem elvégtére az várbeli praedicátor Uram tanította egy néhányát az Credóra és az Miatyánkra meg. Én azért mihelyt hozzájuk érkeztem, egész reggeltől fogva délig, néha tiz óráig inkább minden nap közöttök voltam, mind hogy többire mind betegen találtam őket. Az keresztségre szükséges artuculusokat az ő elméjéhez illendő hat vagy hét rövid kérdésekbe és feleletekbe foglaltam, és nagy részént immár meg is tanulták. Negyed napot vetetünk kapitány uram ő kegyelmével nekik, hogy az idő alatt jól megtanulván, mindjárt megkereszteltessenek, és az Nagyságod kegyelmes condonációja szerént elbocsátassanak. Jövék az idő alatt Debrecenbe által szükséges dolgaimér, s itt való püspök uramnak is hivataljára. Ezre huius mensis, azaz a holnapra szeredára ő kegyelme az senior uraimékat mind az Tiszán túl, mind az innen valókat néminemű mostan érkezett nehéz dolgok végett convocálja. Úgy vagyon, hogy én

csak azért által nem jöttem volna, és az ő kegyelmek synatját nem is várom meg, hanem mentül hamarabb Váradra ismét vissza menvén az sidózók keresztségekre praefixált napra Fejérvárra sietek tisztetre haza menni. Debrecenbe midőn jövék (?), az útban találának ez levéllel, mellyet irt az eperjesi régi mester, quondam nekem Bártphán paedagogusom, aki dolgok felől írjon, itilém, hogy Nagyságodnak is méltó tudtára adnom. Ugyan maga levelét küldöm Nagyságodnak, az mivel Keresztesi Uramat az Lactens Christianusban eximinája, én egy elsőben nem hittem, hanem nálam lévén egy pagina 104. találtam föl, ő kegyelmének nem árt hírré tenni. Az jó Isten Nagyságodat Asszonyunkkal ő nagyságával és az urakkal sok esztendeig jó egészségben tartsa és éltesse, nevének dicsiretíre és szegény hazánknak megmaradására.

Debrecini 21 Septembris A 1638.²²

Illustrissimi celsitudinis Vestrae

Servus fidelissimus

Paulus Medgyesi mp

A levél címzése: *Illustrissimo et Celsissimo Domino, Domino Georio Rakoci, Domino et Principi Transylvaniae Partium Regni Hungariae Domino et Siculorum Comiti etc. Domino Domino mihi Clementissimo*

2. Serédi János Medgyesi Pálnak. [Bártfa], 1638. szept. 15.

Salutem plurimam affluentia benedictionis divinae in omnibus optabilibus cumulatissimo reverendae dominationi vestrae precatus officio et studia debita commendo.

Admodum Reverende et Clarissime Domine, amice et fautor multis nominibus honorande.

Régtől fogva kívántam ugyan kegyelmednek írni, de vagy az alkalmatosság nem hozta, vagy egyéb foglalatosságim azt is elfogták előlem. Úgy tetszik, Ke gyelmednek utolsó levelét Váradról vöttem vala egy felküldött deák által, kinek az sokadalombeli soknemű distractiokban nem is szolgálhattam plenarie kívánsága szerint. Annak utána hallottam kegyelmed változását és bodogtalan állapotját is, hogy szerelmes felessége jelen nem létében megholt volna.²³ Bizony gyakorta reá igazodik, hogy *omnis mutatio periculosa* [minden változás veszélyes]. De mit mondjunk, Uram? *Sine Dei permissu ne quidem capillus nobis decidere potest. Ita domino placuit* [Isten akarata nélkül egy hajszál sem esik le fejünkről. Így tetszett Istennek], aki sokképpen szokta az ő híveit megkésérteni *in fide, spe, pati-*

²² A korabeli postálkodáshoz: Serédi hat nappal korábban, Bártfán kelt levelét ő már ekkor továbbküldheti!

²³ Ez tehát valamikor 1638 márciusa után történhetett. CSÁSZÁR Károly, *Medgyesi Pál élete és működése*, Budapest, 1911, 41. helyesen ezt az időpontot adta meg, míg HERPEI, *i. m.*, 374. e mostani adat szerint téves megfontolásból 1639-re gondolt.

entia, invocationis studio et fervore [hitben , reményben és türelemben, továbbá imádásának gyakoriságában és buzgóságában], e mellett amaz szó is sequere me [kövess engem] igen hatható az egyházi szolgálónál, de mind nagyobb vigasztalásunk ez, hogy tudjuk nem csak az Isten akaratjából lenni magunknak és a mieinknek halálát, hanem hogy tudjuk hova löttének vagy mennek ez árnyék és nyavalyákkal, szüntelen nyughatatlansággal teli világnak szállásából, tudniillik Istenhez, boldog helyre és örök öröme etc. et quod quiescant a laboribus suis, [hogy megpihenjenek munkálkodásuktól] és hogy mi is utánok menendők vagyunk et simul videbimus et celebremus Deum, summum et ineffabile bonum et interim [s majd együtt szemléljük és imádjuk Istent, a legfőbb és kimondhatatlan jóságot, továbbá] míg az Úr Isten e nyomorult állapotban tart bennünket, tamquam pater omniscius benignissimus et providus, novit quibus opus habeamus [mint mindentudó, jóságos és gondoskodó Atya, tudja, miben szűkölködünk], meg is adja azokat, pie et in fide postulantibus secundum ipsius voluntatem [a hozzá kegyesen és hittel könyörgőknek az ő akarta szerint]. Aki azért kegyelmedet megkeserítette, azon is még idejében meg vigasztalja, bizonyosan reménlem, kit szívem szerint is kívánok kegyelmednek, amint hogy igaz szübeli compassióból [együttérzésből] szánakoztam is hallván kegyelmednek véletlen özvegységét.

Miolta pedig az Úr Isten kegyelmedet a fejedelem önagsága mellé hitta, bizonyosan nem halhattam állapotját és egészségét; mostan Váradról két jámbor feljövén, egyik elsőkött feleségét itt Madarass György úrnál feltalálván és reájok találván, úgy akartam írni kegyelmednek jó remségben (!) lévén kegyelmednek hozzám való állhatatos és tekéletes szeretetiben, magam is kegyelmed felől per occasionem [alkalmasint] mindenütt becsületesen igyekezvén szólanom, mivel kegyelmedhez való szeretetem altas iam pridem egit radices si modo arbor haec fructibus uberioribus suae bonitatem possit declarare. Ut desint vires tamen est laudanda voluntas [már mély gyökereket vert, s bárcsak gazdag gyümölcsökkel is bizonyítani tudná jóságát ez az ág. De ha nincs is elég erő, a szándék legalább dicséretes].

Valóban kívántam volna, ha kegyelmeddel gyakortabban communicallhatam volna írásimmal, közelebb lakván egymáshoz. De ilyen bodogtalanságom már sok jó és ugyan probatus barátimmal esett, csak sóhajtom, sed quis contra deum qui nos homines disjungit in diversas collocat provincias. Vera nihilominus amicitia inseparabili nexu ligata viget in perpetuum [de ki cselekedhetne Isten ellenében, aki különböző tartományokba helyezett bennünket. Az igaz barátság mindazonáltal elválaszthatatlan kötelékként örökké él].

Úgy tetszik tavaly kívánt vala kegyelmed új calendáriumot, de Brewer Úr még el nem készítette volt. Ím mostan ez esztendeit küldém kegyelmednek, amine-műt a bártfainak fordítottam (mert Frölich uram elhasznolt már amattól) inter pluras occupationes [sok elfoglaltság között] bizony csak cursim et per hamari-

tudinem²⁴ [sietve és hamarjában] a deákból penig, kiben csuda szokatlan és nehéz terminusokkal élt, kiket hertelen csak ad sensum qualemcumque [az értelemre valamelyest ügyelve] fordítottam, magyarítám. Ahol az mensiseknek külön-külön állapotját describálta decembris lunatio, Januarii lunatio etc. ilyen módon procedált. Ilyen obscurus sok szó voltanak. Azt én consultálván Comeniusnak Januam linguarum, németül Mondenschein azaz hold feltetszésének, lunae apparitionem magyaráztam. A Lócseinek Herlicius calendáriumát fordítottam, de későre tette szerit. Noha talán ott benn is vagyon kegyelmeteknek már új kalendárioma.²⁵

Újságot nem írhatok sokat kegyelmednek. Mostan hála Istennek békességben vagyunk, noha a rozs, búza is tavaszi vetések igen szűkön termettek, és drága is az élet, amint nagyobb részére az egész országban. Az édesanyám, feleségem és gyermekim Istennek kegyelmességéből egészségben vadnak. Magam mégis az skolorban fáradozom, de nem sokáig, úgy remélem, csak az Úr Isten adja, hogy valami házat szerezhessünk, alkalmasbat az anyáménál.

Ungváratt az új collegiomot meg szüntének a jesuitak építeni,²⁶ ez időn egy követ sem töttenek hozzá. Halljuk hogy a cancellarius szinte Ecsedbe is járt Bethlen Istvánhoz (res merito suspecta) [méltán gyanús dolog] és Szakmáratt jesuiticum collegiumnak helyet conferált volna. Úgy hiszem Isten reá nem segíti.²⁷ Ez az ő practicájok, quia marte non possunt, arte subdola rem agunt [mivel fegyverrel nem tudnak, ravaszkodással cselekednek], hogy az nemes ifjúságot gratis tanítván az pápistaságra hajthassak, és consequenter az nemes és úri rendet elfordítván, a parasztságot is, quia qualis dominus terrestris et patronus ecclesiae, talem potest alere sacerdotem etc. [mivel amilyen a földesúr és az egyház kegyura, olyan papot kell tartani]. Azért disputáltak in dieta: Jus patronatus ecclesiarum pertinet ad terrestres dominos, és hogy penarium jus habent vocandi et constituendi pastores

²⁴ Szentiványi ezt olyan latinos végzetű magyar szóként regisztrálta, amely másutt nem szerepel, s nincs benne Bartal szótárában (*A magyarországi latinság szótára*, Budapest, 1901).

²⁵ Az itt leírtak fontos információt jelentettek annak tisztázására, hogy 1638-ban Lőcsén még Frölich naptárát nyomtatták ki, s az 1639. évi kalendárium David Herlicius szövegének Serédi által elkészített fordítása volt. Lásd RMNY 1680, 1708, 1729.

²⁶ A *Catalogus Provinciae Austriae*, ed. Ladislaus LUKÁCS, II, 482. szerint a homonnai kollégium átköltözése Ungvárra valóban megkezdődött ebben az évben. A két intézmény összefüggéséről lásd: LUKÁCS László–MOLNÁR Antal, *A homonnai jezsuita kollégium (1615–1619)*, in *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter, Szeged, 1997, 355–400. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35.)

²⁷ A szakirodalomban nem találtuk nyomát annak, hogy Lippay György kancellár az 1636 után köztudottan kegyvesztett Bethlen Istvánnal is tárgyalt. A katolicizmus ügyében ebben az időszakban végzett munkálkodásáról lásd: TUSOR Péter, *Lippay György egri püspök (1637–1642) jelentése Felső-Magyarország vallási helyzetéről*, *Levéltári Közlemények* 73(2002), 199–241. és Úó, *A katolikus szervezés problémái az 1630–1640-es évek fordulóján*, in *Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század)*, szerk. SZABÓ András, Budapest, 2005, 123–137 (*Historia Litteraria*, 18.). A *Catalogus Provinciae Austriae*, II, 504. szerint 1639-től valóban voltak jezsuiták Szatmáron is.

pro subditis quales scilicet volunt ipsi domini [Azért vitatták az országgyűlésen, hogy az egyházak kegyúri joga a földesurakat illeti meg, s hogy nekik hatalmukban áll olyan papot meghívni és rendelni alattvalóik számára, amelyet akarnak.] Ez ám a tyrannis et carnificina animarum [Ez ám a lelki zsarnokság és hóhérkodás]. S hát hogy ha a terrestris dominus arianus vagy anabaptista vagy sidó vagy török hitre állana? Vagy ha lutheranus avagy helveticus lévén az subditusokat (pápistákat) az ő vallására kényszerítené? Fogadom, a mi limitationkra jönnének a jó pápisták, hogy invitis auditoribus non sunt obtrudere sacerdotes [a jó pápisták akkor elfogadnák a mi véleményünket, hogy a hívek ellenében nem lehet rájuk erőltetni a papokat].²⁸

Aminemő protestatiót tettek Őfelsége császár urunk előtt az evangélikusok ellen az praelátusok és az clericusok, vélem, hogy kegyelmed látta párját és olvasta.²⁹ Ha nem volna úgy, megküldeném kegyelmednek, magyarra is fordították ígéről ígére. Abban valóba kimutattak fogok fejérét, és micsoda farkas barátsággal vadnak hozzánk a papi rendek főképpen. Quasi vero animarum salutem et non potius praebenda ecclesiastica et dominium super animas, quale usurpabant ante Lutherum et adhuc in Italia, Hispania etc usurpant. [Mintha a lelki üdvöt néznék és nem az egyházi javakat és a lelkek feletti uralmat, amint Luther előtt történt és most is történik Olaszországban és Spanyolországban.] Az mely ratiokkal élnek a protestatioba, azokkal egy tanult ember in formam syllogisticam digeralta [szillogizmusokba foglalta], kit elküldtem kegyelmednek. Egy Alphonsus de Vargas Toletanus nevű pápista ember bocsátott ki anno 1636 deákul egy könyvet, titulo tali: Alphonsi etc. Relatio ad Reges et Principes Christianos de Stratagematis et sophismatis politicis Societatis Jesu ad Monarchiam orbis terrarum sibi conficiendam, in qua Jesuitarum Reges ac populos optime de ipsis meritis infidelitas ergaque ipsum pontificem perfidia, contumacia et in fidei rebus novandi libido illustribus documentis comprobatur.³⁰ Emellett egyéb csalárdságokról írt dolgok is. Nem tudom, ha látta kegyelmed vagy hallotta, széjjel practicált és experiált dolgokkal bizonyít mindeneket.

²⁸ Szerzőnk igen markánsan adja vissza a 17. század első évtizedeiben megfogalmazott álláspontokat. A korábbi szakirodalom értékelésével ezeket lásd: PÉTER Katalin, *Az 1608. évi vallásügyi törvény és a jobbágyok vallásszabadsága*, in Uő, *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Budapest, 1995, 129–151. Újabb, a 17–18. század fordulójáig is eljutó áttekintés: KULCSÁR Árpád, *A kegyúri jog és az egyházfinanszírozás kérdései a Rákóczi-korban*, in *Rákóczi állama és a korabeli Európa*, szerk. RÁKÓCZI István, Budapest, 2004, 63–107.

²⁹ Valószínűleg az 1638 januárjában megfogalmazott következő iratról van szó: *Relatio hispanos et reliquos pontificios suavisse Suae Maiestati, dass er nun mit dem Schwerdt unter die ungehorsamen Ketzer schlage, sie werden ihr Blut und Gut bei ihro Maiestät lassen*. Lásd: ZSILINSZKY Mihály, *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai*, I, Budapest, 1880, 409.

³⁰ Alphonsus de Vargas valójában Caspar SCHOPPE (1579–1647), a századelő egyik leghangosabb polemikusának álneve. E munkáját először 1636-ban (s. l.) adták ki, újrakiadásai: 1641, 1665, 1673, 1684 (a legutolsót már *Stratagemata et sophismata Jesuitarum* címmel).

Rómában egész nyolc esztendeig lakott in curia, az mi vallásunkra térvén, amely revocatiót irt, és emellett más könyvet Anatomia papistica titulus alatt németől,³¹ jeles, olvasásra igen igen méltó könyvében, sőt ha magyarra fordítanák, annál inkább hogy az ő pudendájok mindenek előtt kitessek, de a mi földünkön annak módja nem lehetne. Mikor közelebb volnánk, mind a kettőt communicahatnám kegyelmeddel. Elhittem az evangélikus urak és Őnagysága Fejedelem is gyönyörködve olvasná, mert inkább csak hiperiákból állanak.

Továbbá minemő confessiot irtak az erdélyi eretnekek, és ő nagyságának a fejedelemnek beadták, láttam, olvastam.³² Uram, bizony az nem ariána, hanem photiniana confessio, melly sokkal veszedelmesb, rettenetesb, isszonyatosb és kárhoztatosb, tűzre méltóbb az ariána confessionál. Oly bizonyosan tudom és írom, amint tudom, hogy keresztyén vagyok. Az Arius vallását ex tomis Athanasii [Athanasius köteteiből] mindennap olvashatom, által is olvastam. A photinianusok írási, egy néhány rendbeli kezemben vagyon, olvasom és gyakorta refutálom in thesibus, disputationibus etc. Az Dávid Ferencz és Georg Blandrata disputatiója is Albae Iuliae habita anno 1568 az evangélikusokkal kezembe vagyon.³³ Ezek Christus urunkat átaljában csak pusztá embernek vallják, szinte mint engemet vagy mást, a büntől kiválva, és hogy az Atya Isten neki isteni hatalmat és méltóságot adott ideig minden teremtett állatokon, de post finem mundi [a világ végezete után] az őtöle elvételik, et ipse quoque subiicietur patri et in ordinem redigendus reliquorum sanctorum [ő maga is alávetetik az Atyának, s besorolódik a többi szentek közé]; magát a Christus satisfactioját [helyettes elégtételét] tagadják, káromolják, bolondságnak tartják, existentiáját Máriától való születése előtt figmentumnak, fabulának írják, omnes articulos fidei christianae convellunt [a keresztyén hit minden tételét kiforgatják], s mégis azt merik firkálni, hogy veram Christi divinitatem credunt [hogy hisznek Krisztus igaz istenségében], kit így magyaráznak, quia vere divinam potestatem et majestatem habet a patre sibi concessa. Naturalem ex generatione eterna kaczagják. [mivel az Atya valóban isteni hatalomban és méltóságban részesítette. Kinevetik, hogy azért lenne isteni természete, mivel öröktől fogva született]. Azért nem méltók, hogy elszenvedtesenek az isszonyatos káromkodások miatt. Az ő vallásokban, Uram, merő equivocatiok [kétértelműségek] vadnak, kiket az magok írásából, ex catechismo Ra-

³¹ SCHOPPE, Caspar, *Anatomia Societatis Jesu... ad excitandum regum et principum catholicorum utilissima* című, 1633-ban megjelent művéről van szó, amelynek *Jesuitica exenteratus. Oder kurtze Prob einer recht-künstlichen Anatomiae des jesuitischen Geists* címmel napvilágot látott a német változata is 1635-ben.

³² A Beke Dániel által megfogalmazott s 1638 áprilisában az országgyűlés elé terjesztett nonadocantista hitvallásról (*Confessio receptae unitariae religionis in Transylvania*) sok másolat készült a korban, hiszen Désen erős módosítására kötelezték egyházát.

³³ A híres hitvita jegyzőkönyvének két változata is közkézen forgott, sőt a református variáns két kiadásban is megjelent. Lásd RMNY 247, 256, 287.

coviensi, Smalcii, Crellii, Volkelii írásiból igen könnyen megbizonyíthatnék.³⁴ Nám már egyszer a Dávid Ferenc eretneksége sopiáltatott [lecsillapított] volt az országban. Lengyelországban is proscibáltattak és Rakóban deruáltatott scholájok is *authentico regis et senatus edicto* [a király és szenátus rendelete alapján].³⁵ Azért kegyelmek jól vigyázzon reájok es ex latibulis aequivocationum protrahálja [rántsa elő őket a kétértelműség barlangjából] azalatt más együgyűeket meg ne csaljanak. *Episcopi estis, vigilate super gregem.* [Püspökök vagytok, őrizzétek a nyáját!] Actor 20, 28.

Az mely irást az ő N[agysága] F[ejedelem] fia praepceptora is kibocsátott, *Lactens Christianus* (úgy tetszik) titulus alatt, sok ember, tudós értelmes pedig, még a kegyelmek vallásán valók is megütköztenek rajta, aminemő *crassos errores admittált* [durva hibákat hagyott benne], nem olvasta a jámbor az mostani református teológusoknak írásit, és hogy a tolvajnak, s Péter Apostolnak kénját a Krisztus kénjánál nagyobbnak merte írni, vagy ahhoz hasonlónak!³⁶ S nem olvasta amazt: *O vos omnes qui transitis et videte si est dolor sicut meus etc.*³⁷ És annál inkább álmélkodunk rajta, hogy püspök és Alstedius uramék is epigrammákkal ékesítették az irást.³⁸ Elhittük pedig, hogy ő kegyelmek különbet vallanak, Alstedius uram írásiban nyilván különben olvasom.

De immár felettébb kiterjett írásom. Parcas, queso, prolixitatem amori et colloquendi cupiditati adscribas. Me sibi devinctum et ad serviendum paratissi-

³⁴ A Valentin Szmalc, Hieronim Moskorzowski, Johann Völkel és Piotr Statorius által összeállított és először 1605-ben lengyelül, majd 1608-ban latinul megjelentetett s később több nyelvre is lefordított káté a lengyelországi szociniánusok szimbolikus irata volt. A felsoroltak (Jan Crellt is beleértve) a 17. század első évtizedeinek Európa-szerte ismert, és évtizedeken keresztül cáfolatokban vitatott antitrinitárius teológusai voltak, akiknek műveit azok az unitáriusok is használták Erdélyben, akik az ennél radikálisabb, nonadorantista krisztológia követői voltak.

³⁵ Az unitáriusok 1579-ben elítélt alapító püspökéről lásd legújabban a *Bibliotheca Dissidentium* XXVI. köteteként megjelent biobibliográfiát. Raków bezárásáról lásd tanulmányunk 21. jegyzetét.

³⁶ A kifogásolt hely KERESZTÚRI Pál művének latin (RMNY 1674) és magyar (RMNY 1721) változatában: *Christianus lactens...*, Albae Julia, 1637, 104: „Deus mi, Deus mi, quare me dereliquisti? Ubi Christus iram Dei se sensisse ostendit. Nam si tantum in corpore passus fuisset, cur ita exclamasset? Latro ille pius aequales vel majores sensit dolores corporales, et Petrus inversus crucifixus similiter. Ergo Christus amplius quam corporales dolores sensit.” *Csecsemő Kereszttyén...*, Fejérváratt 1638. 130: „Én Istenem, én Istenem, miért hagytál el engemet? Holott megjelent az Kristus, hogy ő az Istennek haragját érezte. Mert ha csak testben szenvedett volna, miért kiáltott volna fel így? Az üdvözült tolvaj egyenlő, avagy még nagyobb testi fájdalmakat szenvedett, Szent Péter fővel alá fordítva feszítetett fel az keresztfára, mégis egyik sem kiáltott fel ilyen szókkal. Hát az Kristus nagyobb kint szenvedett az testi fájdalmaknál.” Keresztúri Pál művelődéstörténeti jelentőségéről ld. JANKOVICS József megkerülhetetlen tanulmányát: *Apáczai hatása Bethlen Miklós pedagógiai és iskolapolitikai törekvéseire*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum XVIII(1981), 75–81.

³⁷ Jeremiás siralmi, 1, 12. „Mindnyájakat kérlek ti járókelők, tekintsétek meg, és lássátok meg, ha van-e oly bánat, mint az én bánatom.” (Károlyi fordítása)

³⁸ A latin változatban Geleji Katona István, Johann Heinrich Alsted, Philippus Ludovicus Piscator és Johann Heinrich Bisterfeld köszöntőversei is megjelentek, a magyar nyelvűben azonban nem szerepelnek.

mum amicum benevolentissimum, certissimumque recognoscas. [Bocsáss meg, s kérlek, szeretetemnek és a társalgás vágyának tudd be bőbeszédűségemet. Tekints engem lekötelezett, mindennemű szolgálatra kész, jóakarató és szilárd barátoknak.] A lengyel király feleségéstől feredő kedvért Bécsbe mentenek, cum offensione statuum regni [az ország rendeit megsértve].³⁹ A Radziwił fejedelem elszakadt a királytól a kozáksággal és több népekkel propterea quod in religione erant turbati.⁴⁰ Res dantiscanorum nondum composita.⁴¹ Svecus miles pro succursu se accessit recens ad 25000.⁴² Saxo dicitur vacillare neutralitatem expetere. Ingolstadtium per Bernhardum captum per desertionem capitanei in urbe evangelici miro stratagemate.⁴³ Sua Caesarea Maiestas Prage nihil expedivisse dicitur non comparentibus electoribus.⁴⁴ Salveat reverenda dominatio vestra ex meis omnibus et singulis et diu vivat agatque diu quam felicissime. [mivel a vallásukban háborgatták őket. A danzigiak dolga még nincs elrendezve. A svéd csapatok száma elérte a 25000-et. A szász ingadozni látszik és semlegességért akar folymodni. Az evangélikus városi kapitány átállása és egy furcsa fortély következtében Bernhard elfoglalta Ingolstadt városát. A császár semmit sem ért el Prágában, mivel nem jelentek meg a választó fejedelmek. Az Isten tartsa meg sokáig, hogy a legboldogabban és jó egészségben éljen és munkálkodjék még sokáig jó egészségben. Dabantur etc. 1638. d. 15. sept. Admodum reverendae vestrae dominationis observatissimum. JJ.

³⁹ IV. Ulászló hitvesével, (Habsburg) Cecília Renátával a nyarat és az őszt az országgyűlés jóváhagyásával töltötte gyógykúráján Badenben, számos súlyos ügyet lezáratlanul hagyva otthon (október végén találkozott III. Ferdinánddal is).

⁴⁰ A pletyka „főhőse” Krzysztof Radziwił (ifj.), 1635-től Litvánia első marsallja, a kálvinisták fő protektora (1585. márc. 22.–1540. nov. 19.) lehet, aki az 1632-ben elhunyt III. Zsigmond király ellenzékének is egyik vezetője volt. 1638-ban a lengyel–litván országgyűlés antitrinitáriusokat sújtó határozatai komoly protestáns tiltakozást váltottak ki, Radziwił is véleményt nyilvánított. A hír további része annyiban igaz, hogy az 1637–1638-as kozák (paraszt)felkeléseket 1638 végéig tartó lengyel katonai megtorlás követte, a marsall részvétele sajnos az utóbbiban valószínűbb.

⁴¹ A németalföldi gabonakereslet 1630 utáni felfutása óriási konjunktúrát teremtve a nemesség nagy tömegét tette érdekeltté a kivitelben. Az 1638-as esztendő termése ott is gyenge volt, s rovarok falták föl, ugyanakkor a tenger melléken grasszáltak a hatalmas birodalmi, s a csak kis ideig szerényebb svéd csapatok (ld. következő jegyzetünket); mindezek miatt az átmenő kereskedelem hasznára az adott helyzetben nagyon rászoruló Gdańsk vámjai ellen az érdekeltek az országgyűlést próbálták rendelkezések meghozatalára bírni. Ehhez kapcsolódott a kozákok elleni hadjáratsorozat, így érthetőbb az is, hogy a még évekig oly toleráns danzigi városvezetés is kiutasította az antitrinitáriusokat, jóllehet lutheránusai csak pár évvel később lettek a legtúrelmetlenebb orthodoxia hangadói.

⁴² A Balti-tengernél beszorult svédek számát 9000 svéd és 5000 finn zsoldossal megerősítve 21000-re teszi http://members.tripod.com/Strv102r/thirty_year_war1638.htm

⁴³ Bernhard von Sachsen–Weimar, Würtzburg, Bamberg (1604–1639), a legjelentősebb evangélikus hadvezér tetteiről szóló információk nem tűnnek pontosnak, hiszen ő ezen a nyáron a Felső-Rajna vidékén ért el óriási sikereket.

⁴⁴ A frissen trónra lépett III. Frigyes császár meghiúsult kísérletéről van szó.

A levél címzése: *Admodum Reverendo Clarissimo et integerrimo viro Domino Paulo Medgyesi, Celsissimae ac Illustrissimi Principis Transsylvaniae etc etc aulico concionatori et pastori vigilantissimo, Domino amico et fautori observandissimo*